

5. Волков Н.Н. Композиция в живописи / Н.Н.Волков. – М.: Искусство, 1977. – 264 с.
6. Гильдебранд А. Проблемы формы в изобразительном искусстве / А.Гильдебранд. – М.: Изд-во МПИ, 1991. – 137 с.
7. Гоголь Н.В. Об архитектуре нынешнего времени // Н.В. Гоголь. Собр. соч., в 7 т. – Т. 6. – М.: Худ. лит., 1986. – С. 61-80.
8. Земпер Г. Практическая эстетика / Готфрид Земпер. – М.: Искусство, 1970. – 320 с.
9. Иванов В.Собрание сочинений в 4-х т. / Вячеслав Иванов. – Брюссель: Foyer Oriental Chretien, 1971. – Т. 1. – 872 с.
10. Ле Корбюзье. Архитектура XX века / Ле Корбюзье. – М.: Прогресс, 1977. – 304 с.
11. Мамардашвили М. Символ и сознание. Метафизические рассуждения о сознании, символическом языке / М.Мамардашвили, А.Пятигорский. – М.: Школа „Языки русской культуры”, 1999. – 216 с.
12. Мерло-Понти М. Око и дух / М.Мерло-Понти. – М.: Искусство, 1992. – 63 с.
13. Моррис У. Искусство и жизнь. Избранные статьи, лекции, речи, письма / Уильям Моррис [пер. с. англ. Р.Усмановой]. – М.: Искусство, 1973. – 512 с.
14. Фаворский В.А. Литературно-теоретическое наследие / В.А. Фаворский. – М.: Советский художник, 1988. – 587 с.
15. Флоренский П.А. Анализ пространственности и времени в художественно-изобразительных произведениях / П.А. Флоренский. – М.: Прогресс, 1993. – 324 с.
16. Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность: Московские лекции и интервью / Юрген Хабермас. – М.: АО „КАМИ”, Academia, 1995. – 450 с.

Резюме

Характеризуються концептуальні напрями культурологічної та мистецтвознавчої рефлексії ХХ століття в контексті стилістичних ознак. Визначаються провідні міфологеми та концепти стилю модерн, авангарду, постмодернізму.

Ключові слова: культура, мистецтво, образ, стиль.

Summary

In the article description of leading conceptual directions of cultural and study of art reflection of XX age is given in the context of stylistic signs. Leading myths and concept of style is determined new, to the modernism, postmodernism.

Key words: culture, art, appearance, style.

УДК 94:379.8

А.О. Фурдичко

КОЛЕКТИВНІ ЗАСАДИ ДОЗВІЛЛЯ: ТРАДИЦІЇ XVII-XVIII СТОЛІТТЯ

Незважаючи на те, що українська культура розвивалася в руслі загальноєвропейської культури і зазнавала певних трансформацій під дією нових явищ у соціальній сфері, вона й надалі продовжувала зберігати традиційний характер. Безпосередньо вплетена у повсякденне життя, вона і зараз являє дієвий засіб громадського формування духовної особистості. Особливою ділянкою формування суспільної свідомості українського населення є колективні засади дозвілля, що формувалися протягом століть.

Зазначена вище проблематика завжди привертала увагу багатьох дослідників, зокрема таких, як Д.Антонович, Ф.Вовк, О.Воропай, О.Курочкін, В.Скуратівський, М.Ткач та ін.

Так, на думку А.Попова, громадські обряди слугували свого роду віхами в землеробському (народному) календарі селян [5].

У своїй монографії Р.Ліпец [4] розглянув усе начиння бенкетів, напої, страви, особливості запрошення на бенкет і розташування за столами. Дослідник докладно простежив увесь ритуал

бенкетів у билинному епосі, розглядаючи бенкет, насамперед, у контексті розвитку нових суспільних відносин між князем, дружиною і різними прошарками населення.

Д.Зеленін був одним із перших дослідників братчини¹, висунувши гіпотезу про те, що походження давньоруська братчина веде відлік від колективного давнього мисливського обряду, а подальша зміна відбувається під впливом двох факторів: ускладнення релігійних вірувань та зміни занять населення [2; 130-134]. Проте попри констатацію наявності наукового доробку у цій царині доводиться визнати, що у вітчизняному культурознавстві все ще бракує досліджень, які б давали цілісну картину розвитку культури дозвілля XVII-XVIII ст. Тому метою даної статті є розгляд традицій колективного дозвілля українців зазначеного вище періоду.

Не підлягає сумніву те, що у середовищі трудового населення України сформувалася усталена система регламентації всіх дій: вони або дозволялися громадою, або заборонялися. Норми регламентації існували і щодо порядку роботи та відпочинку, сформовані відповідно до релігійно-етичних функцій громади, цехів та братств. Вони визначали як міру дозволеності, так і ступінь заборони на окремі види роботи й дозвілля, що проявлялося у широкому діапазоні: від засудження громадською думкою до накладання штрафів.

Статеві-віковий принцип, що відповідав селянській етиці, лежав і в основі всього громадського життя традиційного суспільства України. Він був визначальним при формуванні складу окремих угруповань, громад, зборищ, спрямованих на проведення дозвілля і особливо у недільні та святкові дні. Такі угруповання утворювалися або на досить тривалий час і були організаційно об'єднаними, або мали випадковий характер, розподіляючись, за традицією, на дорослих, молодь і підлітків. Статеві-вікове розмежування не було, однак, абсолютним; воно виявлялося залежно від ситуацій у різних варіантах. Основних варіантів складу громадських утворень було два: диференційований за віком і статтю та мішаний. Останній включав всі статево-вікові категорії населення, або деякі з них. Диференційованими були й молодіжні громади, зокрема парубоцькі й дівочі; жіночі посиденьки; чоловічі клуби; сільський сход. Мішаний склад притаманний більшості сімейних свят (щоправда, кожному члену родини випадала в них своя роль), а також толокам, супрягам, братчинам.

Головними громадськими осередками традиційного села і робітничого селища залишалася церква та майдан біля неї. Церква виступала центром духовного, культового єднання мирян у межах парафії, включаючи всю обрядово-ритуальну систему: правила релігійну службу, освячувала шлюб, хрестила дітей, влаштовувала загально сільські молебні, розпочинала ритуальні процесії.

Майдан біля церкви – другий важливий осередок громадського життя традиційного суспільства. Він взаємозв'язаний із церквою і разом із тим суттєво різнився від неї іншими функціями. Головне його призначення – скеровувати соціальне життя односельців і давати поштовх святковому дозвіл्लю. На майдані відбувалося громадське спілкування людей. Адже саме сюди вони приходили на громадський сход вирішувати всі свої соціальні проблеми, тут робили оголошення про громадські толоки, проводилося „поволання” – привселюдне оголошення царських указів та інформацій про скоєні злочини; нерідко на майдані вбивали кіл, на якому позначалися умови колонізації „слобід” – вільних земель в Україні. На майдан у вільний від роботи час приходили люди аби заявити про свою провину, наприклад, про те, що вони працювали у заповідні дні. Якщо люди пробачали, винний міг після цього сплатити штраф. Нерідко до людей на майдані зверталися і ображені з проханням захистити. До такої акції могла вдатися дівчина, якій вимазали дьогтем ворота, адже вимазати дьогтем ворота вважалося великою неславою не тільки для дівчини, а й для її родини. Змити цю ганьбу можна було або щиросердно покаявшись перед людьми, або захистивши свою честь на мирському сході, якщо звинувачення було несправедливим. В останньому разі дівчина просила зібрати сход аби виступити на ньому зі спростуванням звинувачень.

„Під церкву” нерідко йшли люди, щоб послухати розповіді та пісні мандрівних лірників, кобзарів та бандуристів, які були колись головним каналом інформації й носіями національної культури. Їх історичні думи, пісні-балади, соціально-побутові пісні пробуджували інтерес до

власної історії і національних цінностей. Виконуючи ж народні танцювальні мелодії, вони часом започатковували розваги і народні гуляння, особливо, коли це збігалося з якимось святом.

Одним із таких свят, що мало громадський характер, було храмове (престольне) свято на честь місцевої церкви. Його відзначали усім селом, а нерідко запрошувалися і мешканці сусідніх сіл. Свята не тільки акумулювали втрачені обряди, а й регулювали циклічність, були календарною структурою духовного життя людини, її етнічним кодом [1].

Розпочиналося свято в церкві, куди приходили на заутреню односельці, а продовжувалося на базарі, спеціально влаштованому на майдані. Там купували подарунки для гостей, обмінювалися інформацією, гомоніли, групуючись за віковими категоріями: окремо чоловіки середніх літ, парубки та дівчата. Дорослі палили, розмовляли, запрошували знайомих до себе в гості; молодь влаштовувала хоровод („коло”, „гуляння”, „танки”), до якого нерідко залучалися й літні люди.

Хоровод, як елемент дозвілля, має два значення: широке – тотожне поняттю „вулиця”, „клуб”, означаючи один із головних видів молодіжного спілкування, і вузьке – художньо-ігрова форма колективного руху по колу з піснями, іноді сценічними діями. Хоровод як форма молодіжного спілкування і хоровод-танки, як правило, розпочиналися на майдані. Щоправда, хоровод-вулиця пізніше міг переміститися на вигін, луку, до лісу чи до чиєїсь хати; хоровод-танки звичайно розпочинався і закінчувався на майдані.

У великих селах, а тим більш у селищах, нараховувалося кілька громад, відповідно до числа „кутків” – значною мірою самостійних частин села, кожен з яких мав свій громадський центр, іноді церкву, кладовище і свою назву – Слобода, Гончари, Заріччя, Молдаванка та ін. Вони відбивали або національний склад населення, або різні ремісничі утворення. Найчастіше кут об’єднував людей однієї професії чи однієї супряги², виступаючи осередком сусідського єднання, навколо якого формувалися молодіжні громади [6; 164], що мали свої вечорниці й „вулицю”. Вечорниці могли об’єднуватися, але досягалося це шляхом спеціальних усних угод між отаманами кутянських громад.

За принципом кутків нерідко влаштовувалися і колективні зустрічі представників різних поколінь: старих, молоді, підлітків – для бесіди. Вони відбувалися або стихійно, або за запрошенням господаря однієї з хат. Збиралися переважно чоловіки, приносячи з собою роботу; поступово до них приєднувалася молодь. Розпочиналися такі бесіди переважно з господарських тем (види на врожай, стан із косовицею, якість закупленого сільськогосподарського знаряддя тощо), які чергувалися з розповідями бувалих людей (колишніх солдатів, відхідників, мандрівників), а також жартами, анекдотами, піснями. Власне, це був один із найважливіших засобів передачі між поколінню етнокультурної інформації та соціального досвіду, по суті, школа виховання молоді.

Корчма (коршма, шинок) – невід’ємний компонент традиційного українського села та селища, призначена для відпочинку й харчування подорожніх і односельців. Вона мала право продавати, а іноді й виробляти горілку, тому до неї обов’язково заходили ті, хто розпивав могорич. Не випадково корчма розміщувалася, як правило, в центрі села, біля торговельних рядів та місця проведення ярмарків. Цей старовинний заклад для продажу їжі та горілки відігравав і зовсім іншу функцію: був найважливішим осередком громадського і суспільного життя [6; 163]. Саме в корчмі збиралася мирська старшина для обговорення громадських справ. Нерідко шинок використовувався і для вирішення судових справ – винні селяни приходили до нього аби покаятися та сплатити штраф. У корчмі відбувалися обряди прилучення новонародженої дитини до кола односельців, прийняття хлопців до парубочої громади, яке супроводжувалося частуванням ними „співгромадян”; подальше зарахування парубків до гурту дорослих; ознаменування переходу ремісника-учня до статусу майстра тощо. Шинок був і своєрідним сільським клубом, куди приходили люди аби обмінятися інформацією, почути новини чи просто послухати кобзарів та бандуристів, які полюбили грати у корчмі. У холодну пору року в ній збиралися й на вечорниці і тоді також лунали пісні та відбувалися танці. А в престольні свята до неї приходили навіть сім’ями, оскільки жінкам не заборонялося відвідувати корчму, хоча вони визнавали за краще приходити туди із чоловіками.

Для чоловіків шинок слугував зручним місцем для укладання угод та проведення торгів: там завжди були люди, які погодилися б виступити у ролі свідків, до того ж була можливість відзначити владнану справу могоричем. У корчмі розв'язувалися спірні питання, у тому числі й за допомогою бійки. Адже, згідно зі звичаєвим правом, бійки на сходках та вулиці вважалися неприпустимими, проте їх дозволяли у корчмі та базарі. Якщо чоловіка образили на людях, він намагався заманити свого кривдника до шинку і там розправитися з ним кулаками. Щоправда, перед тим чоловік мав довести громаді свою правоту, коли ж таких доказів невинності у нього не було, бити кривдника йому не дозволяли.

Ці традиції селянської етики з часом руйнувалися. З них вивітрювався елемент доказовості, все більшого значення у розв'язанні спірних питань набувала сила. Шинок поступово асоціювався із злиднями та бідною. Недаремно в народі казали: „Де Бог церкву ставить, там дідько корчму”. Така трансформація традиційного шинку – колишнього осередку громадського життя та центру дозвілля людей – зумовлювалася не внутрішньою логікою його розвитку, а тим соціальним кліматом, який формували нові соціально-економічні відносини. З одного боку, вони породили полярність суспільства і, зокрема, різке розшарування громади, а з іншого – формували нові критерії права – силу грошей та влади.

У традиціях українського народу – відзначати мирне розв'язання спірних питань колективною трапезою. Ця традиція простежується з найдавніших часів, становлячи невід'ємну частину дохристиянських звичаїв. Пізніше вона перетворилася у бенкетування та пирування в складчину (від слова „пиро” – жито, звідки і пиріг, частування пирогами), які, проте, завжди пов'язані з культом, культовими обрядами. Як правило, колективні трапези присвячували окремим святам та святим, що відбилося у їх назвах: Микольщина, Іллющина, Михайлівщина, Покровщина. Історично склалося кілька типів колективних трапез: братчина (канун), свіча, престол, складка (зсипка), мольба і трапези з обітниці.

Із усіх названих тут колективних трапез чи не найдавнішими (вони чітко простежувалися у XVII-XVIII ст.) є трапези з обітниці та мольби, бо саме вони містять архаїчні елементи жертвопринесення й навіть тотемізму. В їх основі лежить звичай давати зарікання чи обітницю у разі хвороби – індивідуальні, коли йдеться про біду окремої людини або родини, і колективні – при загальній для громади біді.

Обітниця завжди давалася із певною умовою: „Якщо все закінчиться добре і для того, аби закінчилося благополучно, обіцяємо зробити...” В пам'ять святого покровителя обіцялося принесення в жертву якусь тварину – вона називалася „приреченою твариною”. Її спеціально відгодовували на кошти, пожертвовані громадою; м'ясо тварини йшло на громадське частування, що відбувалося біля каплички або у дворі власника приреченої тварини. На місце трапези приносили з церкви ікони і здійснювали богослужіння з водосвяттям, після чого влаштовували застілля з пивом, а потім – хороводи з піснями.

Що стосується принципів колективного проведення дозвілля, слід зазначити, що скрізь по Україні ступінь контролю за дотриманням часу роботи і відпочинку був досить високим. Існувала низка заповідних днів, коли не дозволялося працювати, або якщо і дозволялося, то тільки за певних умов. Традиція заповідних днів своїм корінням сягала давнини, вона була усталеною і добре відомою людям. Окрім того, громада періодично виносила питання про регламентацію їх норм на загальні збори.

Сходкою тримався порядок організації толок, найму в поденники, заходів, що мали розмаїття відтінків. Скажімо, на толоці дозволялося працювати у недільні та святкові дні, крім великих свят, але при цьому мало значення, скільки людей сходилося на толоку: якщо менше десяти, вважалося, що це не толока, а звичайна робота колективу родичів. Такі толоки у святкові дні не дозволялися, а тих, хто їх проводив, штрафували. Особливо суворими були санкції до толок, що влаштовувалися у святкові дні в зимовий період, тоді як у літній період, а надто під час жнив, громада дозволяла толоки зі збирання врожаю чи молотьби зерна. Не забороняла вона і поденні роботи під час сінокосу чи збирання врожаю: „Бог за це простить”.

В основі заборони на працю у великі свята лежали давні християнські й дохристиянські апокрифічні погляди. Один із них пов'язаний з уявленням про шкідливість усього, що має якесь

відношення до виникнення життя. Не можна було, приміром, сіяти, бо сівба породжувала майбутній урожай; з цієї ж причини заборонялися статеві зносини. Але вмерти у велике свято вважалося благом, бо це знак того, що Всевишній забирає людину до Раю.

На малі свята (Юрія, Маковія, Спаса, Власія, Андрія, Катерини, Миколині святки та ін.) заборони були менш суворими. Проте людям рекомендувалися певні норми поведінки та регламент дій. Скажімо, на Петрівку можна було гуляти лише молоді, а дорослим людям – тільки наступного дня. Регламентація ж великих свят здійснювалася за деталізованим сценарієм. Наприклад, на Великодні свята жінкам вважалося за великий гріх готувати їжу (вони її мали готувати напередодні), так само як і непристойно ходити в гості. Навіть чоловікам, які завжди мали більше прав, дозволялося піти в гості лише через день, а разом із жінкою могли йти поздоровляти родичів та сусідів тільки третього дня. Взагалі статево-вікова сегрегація (відокремлення) – характерна риса традиційного суспільства.

Суто жіночим днем вважалася п'ятниця. Цього дня жінкам не можна було займатися жіночою роботою, пов'язаною з обробітком землі. Вважається, що витоки цього звичаю пов'язані з образом Параскеви П'ятниці – покровительки жіночої праці, святий день якої припадає саме на п'ятницю (у жовтні місяці). Пізніше день шанування святої Параскеви поширився і на всі інші п'ятниці, дванадцять з яких вважалися особливими. У різних районах вони пов'язувалися із різними святами, проте є декілька свят, загальних для України: відзначалась, наприклад, п'ятниця перед Благовіщенням, Різдом Христовим, на першому тижні Великого посту та ін. Із часом традиційно жіночий день п'ятниця стає ритуальним і для чоловіків, у міру того як образ П'ятниці узагальнюється, поступово ототожнюючись з матір'ю-землею. Чоловікам у цей день заборонялося працювати в полі – „щоб не заपोшити матір-П'ятницю”.

Існувало також чимало інших свят, що відзначалися окремо жінками і чоловіками, парубками і дівчатами, дорослими і молоддю. Суто жіночими святами в Україні були Русалії, свято Колодія, Симона Зілото (Зільника), звичай „гонити шуляка”; „дівочим гралом” вважалося свято Андрія [3]. Натомість день св. Катерини сприймався як суто парубоцьке свято. Молодіжними вважалися веснянки, „колодки на Масницю”, купальські свята, а також колядування та щедрування.

Отже, форми колективного дозвілля у традиційному українському суспільстві хоч і давали простір для самостійного прояву та ініціативи, однак були підпорядковані ustalеним нормам, що могли функціонувати лише в рамках та інтересах громади й інших громадських утворень. Відтак кожна форма проведення дозвілля, кожне велике чи мале свято мали своє обрядове тло, що надавало їм неповторності.

Примітки

1 „Братчина” означає бенкет, що влаштовується в складчину, тобто общинний святковий бенкет.

2 Об'єднання двох або декількох хазяїв для спільної роботи.

Джерельні приписи

1. Бабенко Н.Б. Інтеграція родинних традицій, свят і обрядів у форми культурогенної життєдіяльності сучасної сім'ї / Н.Б. Бабенко // Український соціум. – 2005. – № 1 (6). – С. 73-83.
2. Зеленин Д.К. Древнерусская братчина как обрядовый праздник сбора урожая // Сб. ст. в честь академика А.И. Соболевского, под. ред. акад. В.Н. Перетца. – Л., 1928. – С. 130-136.
3. Курочкін О.В. Громадський побут і звичаєвість / О.В. Курочкін // Культура і побут населення України / За ред. В.І. Наулка. – К.: Либідь, 1993. – С. 120-125.
4. Липец Р.С. Эпос и Древняя Русь / Р.С. Липец. – М.: Наука, 1969. – 302 с.
5. Попов А. Пирь и братчины / А.Попов // Архив историко-юридических сведений, относящихся к России, изд. Н.Качаловым. – М., 1854. – Кн. 2. – Пол. 2. – С. 19-41.
6. Сироткін В. Свята громадських об'єднань / В.Сироткін // Українська минувщина (ілюстрований етнографічний довідник) / А.П. Пономарьов (кер.) та ін. – К.: Либідь, 1994. – С. 163-164.

Резюме

Розглядаються форми колективного дозвілля у традиційному українському суспільстві, їх роль у суспільному житті, регулюванні часу роботи і відпочинку тощо.

Ключові слова: колективне дозвілля, традиції, церква, майдан, свято, корчма, трапеза, обітниця.

Summary

The forms of the collective leisure in the traditional Ukrainian society, their role in the public life, work and rest time regulation are considered in the article.

Key words: collective leisure, traditions, church, majdan, holiday, tavern, collective meal, oath.

УДК 793.31.:729.83(477) і (043.3)

О.С. Бойко

ОБРЯДОВІ ТАНЦІ У КАЛЕНДАРНИХ СВЯТАХ СХІДНИХ СЛОВ'ЯН (ВЕСНЯНИЙ ЦИКЛ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

Танець відбиває характер народу і притаманний йому спосіб життя, що значною мірою визначається кліматом, географічним ареалом розселення тієї чи іншої етноспільноти.

Вплив природних умов на формування національних і регіональних особливостей обрядових танців східних слов'ян відзначають у своїх працях українські – В.Верховинець, А.Гуменюк, К.Василенко, М.Вантух, К.Балог, Д.Демків, А.Кривохижа, В.Шкоріненко, О.Мерлянова, російські – К.Голейзовський, В.Уральська, Р.Уразильдєєв, М.Ельяш, білоруські – Ю.Чурко, Р.Череховська та інші дослідники. Однак у вітчизняному мистецтвознавстві радянського й пострадянського періодів ще не з'явилося жодної праці з порівняльного аналізу спричинених природними умовами відмінностей у композиції та змісті народних календарів і невід'ємних від них обрядових танців українців, росіян і білорусів.

Мета статті – виявити характерні особливості обрядових танців весняного календарного циклу у східних слов'ян.

Землеробські народи, до яких належать українці, росіяни та білоруси, створили свій календар, що визначав порядок життєдіяльності людини і був пов'язаний із циклами природи. Найдавніший східнослов'янський календар, зображений на глечуку IV ст. н.е., знайденому у селі Ромашки (Київської обл.) і розшифрований академіком Б.Рибаковим. Як довів дослідник, терміни язичницьких обрядових свят, визначені в календарі, зумовлені фазами розвитку хлібів, сонцем і періодом дощів [6; 87]. Календар із села Ромашки засвідчив той факт, що церковний календар, поширюваний на Русі з часів прийняття християнства, базувався на народному, пристосовуючи установлені язичницькі обряди до певних дат церковного календаря та надаючи їм нових назв. Прив'язки архаїчних свят до християнських в українських, російських та білоруських народних календарях не співпадають: „...Через різні кліматичні умови й особливості історичного розвитку одні й ті ж обряди у росіян, українців та білорусів виявились приуроченими до різних дат і свят. Так, українці ходили в поле дивитися паростки жита і здійснювали магичні дії, начебто здатні сприяти його подальшому росту, в Юр'їв день, а росіяни оглядали озимину й робили ті ж самі чи аналогічні магичні маніпуляції вже на Вознесіння. Деякі обряди у білорусів й українців (як і в багатьох європейських народів) пов'язані з Івановим днем (Іван Купала), у росіян були перенесені на Трійцю, а купальська обрядовість в останніх виявилася дуже здібненою” [7; 7].

Весняні обрядодії східних слов'ян розпочиналися із проводів зими (Масляна у росіян, частково – у білорусів, колодки, Колодій – в українців). Характеризуючи Масляну, В.Соколова відзначає, що її святкування припадає на другу половину лютого – початок березня, коли на більшій частині Росії ще владарює зима, тому на перший план висувається тема проводів зими, тоді як обряди, пов'язані із зустріччю весни, перенесені на більш пізній період. Назва Масляна